

УДК 314.554

Л.І. СЛЮСАР

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

РОЗЛУЧЕННЯ В УКРАЇНІ В ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

Нестійкість шлюбів, поширення розлучень є характерною рисою матримоніальної поведінки населення більшості розвинутих країн сучасного світу. Це наслідок модернізації соціального і економічного життя в умовах сучасного режиму відтворення населення: низької народжуваності і зростаючої тривалості життя. Є протиріччя між нестійкістю шлюбу і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, негативні наслідки якого значніші у країнах з низькою економічною і соціальною захищеністю населення, до яких належить і Україна. Протягом ХХ століття Україна пройшла через форсовану модернізацію шлюбно-сімейних відносин, жорсткий контроль над особистим життям за часів сталінізму, ряд соціальних катастроф, що формувало динаміку показників розлучуваності. Сучасна Україна залишається у групі країн Європи з найвищими показниками розлучуваності, що негативно впливає на народжуваність; однак простежується певна тенденція до зменшення кількості розлучень.

Ключові слова: сім'я, шлюб, розлучення, населення, народжуваність, демографічна модернізація.

Л.И. Слюсар

канд. экон. наук, вед. наук. сотруд. Института демографии

и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

РАЗВОДЫ В УКРАИНЕ В ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ: ПРОШЛОЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Неустойчивость брака, рост числа разводов характерны для матримониального поведения населения большинства развитых стран современного мира. Это следствие модернизации социальной и экономической жизни в условиях современного режима воспроизводства населения – низкой рождаемости и растущей продолжительности жизни. Существует противоречие между неустойчивостью брака и потребностью общества в комфортных условиях социализации подрастающего поколения, негативные последствия которого более ощутимы в странах с низкой экономической и социальной защищенностью населения, к которым относится и Украина. На протяжении ХХ века Украина прошла через форсированную модернизацию брачно-семейных отношений, жесткий контроль над личной жизнью во времена сталинизма, ряд социальных катастроф, что формировало динамику показателей разводимости. Современная Украина остается в группе стран Европы с наивысшими показателями разводимости, что негативно влияет на рождаемость; однако прослеживается тенденция к уменьшению количества разводов.

© СЛЮСАР Л.І., 2014

Ключевые слова: семья, брак, развод, население, рождаемость, демографическая модернизация.

L.I. Slyusar

Ph.D., Leading scientific worker Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Science of Ukraine.
60 Taras Shevchenko Blvd., Kyiv 32, Ukraine 01032
E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

DIVORCES IN UKRAINE IN DEMOGRAPHY DIMENSIONS: PAST AND PRESENT

The instability of marriage, increase in the number of divorces is characteristic of marital behavior of the population in most developed countries of the modern world. This is a consequence of the modernization of social and economic life in conditions of modern regime of population reproduction – low birth rates and rising life expectancy. There are contradictions between the instability of marriage and society's need for comfortable conditions of socialization of children, the negative consequences are more noticeable in countries with low economic and social protection of the population, which include Ukraine. During the XX century, Ukraine was going through forced accelerated modernization of marriage and family relations, total control over private life during Stalinism, social disasters, and these formed the dynamics of indicators of divorce. Modern Ukraine is in a group of European countries with the highest divorce rate, which has a negative effect on fertility; but a tendency to reduce the number of divorces take place.

Key words: family, marriage, divorce, population, demographic modernization, fertility.

Постановка проблеми. Розлучення (divorce) – розпад шлюбу за життя обох партнерів, що дає їм право на новий шлюб – є поширеним явищем у сучасному світі. Розлучення безпосередньо впливає на життєдіяльність сім'ї, на виконання основних її функцій – дітонародження, виховання і утримання дітей. Загальноєвропейська тенденція зростання нестійкості шлюбних стосунків і, відповідно, підвищення рівня розлучуваності на основі трансформації моделі шлюбної та сімейної поведінки, набула поширення у більшості країн у другій половині ХХ століття і вважається одним із проявів Другого демографічного переходу (SDT). Основні принципи організації соціального середовища сучасного суспільства – свобода особистості, емансипація, секуляризація – створили мотивацію для зміни поглядів на стосунки у шлюбі, спрямували людину на пошук особистого щастя і рішучість щодо змін у особистому житті, якщо стосунки у шлюбі її не вдовольняють.

Нестійкість шлюбних стосунків стала можливою за сучасного режиму відтворення населення – низької народжуваності та зростаючої тривалості життя – в умовах захищеності процесів відтворення поколінь людської спільноти, яке забезпечується економічними і технологічними досягненнями людства, у тому числі у галузі санітарної гігієни та медицини. Сучасне людство «може собі дозволити» певну свободу у питаннях організації сімейного життя, послаблення регламентації сексуальної, шлюбної та репродуктивної поведінки, хоча ще сто років тому був досить жорсткий контроль з боку громади, церкви, держави [1, с. 10, 73–74]. Зміна становища жінки у суспільстві, її економічна незалежність, сучасні форми організації побуту, соціальний захист дітей з боку держави – все це створює соціально-економічні умови для вільного вибору особистості у питаннях збереження шлюбу.

Разом з тим нестійкість шлюбу є одним із викликів сучасного світу, оскільки змінює умови утримання і виховання дітей у сім'ї. Природним, найбільш комфортним середовищем соціалізації дитини є повна сім'я з рідними батьком і матір'ю, а монобатьківські й реструктуровані сім'ї, поширення яких обумовлене перш за все розлученнями і повторними шлюбами, на думку більшості фахівців, знаходяться

у зоні ризику щодо можливості забезпечення сприятливих умов життєдіяльності дитини і негативно впливають на народжуваність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розлучуваність є одним із основних процесів у шлюбно-сімейній сфері, тому її вивченню приділяло увагу багато вчених – А. Волков (Volkov A.), С. Захаров (Zakharov S.), О. Синельников (Sinelnikov A.), Д. Беккер (Becker G.), П. Фести (Festy P.), Ш. Блайо (Blayo Cy.), К. Девас (Davis K.), а серед українських дослідників такі відомі вчені, як Ю. Корчак-Чепурківський (Korchak-Chepurkovskiy Y.), А. Хоменко (Homenko A.), Л. Чуйко (Chuiko L.). Оцінка причин зростання розлучуваності викликає гострі дискусії. Частина дослідників (О. Синельников, А. Антонов та ін.) вважає це проявом системної кризи інституту сім'ї [14, с. 130–146], інші – проявом демографічної модернізації, одним з «атрибутів» сучасного шлюбу (С. Захаров, С. Голод) [1, с. 67–148; 2, с. 76].

Українські демографи (Ю. Корчак-Чепурківський, Л. Чуйко) досить детально вивчили характеристики розлучуваності на окремих етапах розвитку країни [5, с. 112–124; 7, с. 130–171], однак постає потреба у розумінні загальної картини еволюції цього процесу в Україні та визначенні його сучасних особливостей.

Метою статті є дослідження еволюції розлучуваності населення України протягом ХХ століття та основних її характеристик у перше десятиріччя ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Впродовж багатьох століть шлюбні традиції українців характеризувались значною сталістю і були типовими для населення аграрного (доіндустріального) суспільства. Жорстка регламентація всіх аспектів сімейної поведінки, у тому числі міцність шлюбних стосунків, були важливими елементами у механізмі забезпечення високої народжуваності, на якій базувалось самовідтворення населення в умовах високої смертності, особливо дитячої. Дуже мала вірогідність розірвання шлюбу була обумовлена, насамперед, різким осудом церкви, громади; розлучення сприймалось сімейним і соціальним оточенням як відхилення від соціально прийнятних норм поведінки. Відповідно до шлюбного законодавства Російської імперії, до якої входила більша частина українських земель, шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом у випадках: 1) доказу перелюбства або нездатності до шлюбного співжиття (позов приймався тільки через три роки після укладання шлюбу); 2) один із подружжя засуджений до покарання з позбавленням всіх прав; 3) безвісна відсутність одного з подружжя 5 і більше років [4, с. 762]. Тому ще на рубежі ХІХ–ХХ століть розлучення в Україні були рідкісним явищем, про це свідчать дані перепису населення 1897 р.: на момент перепису менше 0,4% осіб шлюбного віку 9 губерній України мали статус розлучених.

Однак протягом ХХ століття українське суспільство пройшло шлях індустріалізації та відповідної модернізації демографічної поведінки населення в специфічній формі, обумовленій принципами організації суспільного життя в роки соціалізму. Вже у 1920-ті роки, внаслідок форсованої індустріалізації, докорінної зміни соціально-економічного середовища, морально-ідеологічних та правових норм, розлучення стало нормою життя. За твердженням Ю. Корчак-Чепурківського, у 1925 р. загальний коефіцієнт розлучуваності в Україні був один із найвищих у світі і дорівнював 1,75%. У 1929 р. цей коефіцієнт становив уже 2,5%. Ініціаторами розлучення у більшості випадків були чоловіки; спостерігалась висока питома вага розлучень після короткого за тривалістю шлюбу та розлучень за наявності в сім'ї дітей [5, с. 113–117]. Саме в цей період в Україні було закладено основи моделі матримоніальної поведінки, для якої характерна нестабільність шлюбів, високий ризик розлучення, у тому числі при наявності спільних дітей.

З середини 1930-х років, мірою того як змінювалось суспільне життя на принципах посилення тоталітаризму, держава перейшла до методів жорсткого контролю над усіма сторонами життя людини, у тому числі й у сфері приватного, сімейного життя. На законодавчому рівні було введено значні обмеження свободи розлучень, ускладнена їх процедура, що призвело до значного скорочення їх кількості. Відповідно, показники офіційної статистики покращились, однак протиріччя розвитку сім'ї та шлюбу, об'єктивно обумовлені індустріалізацією і широким залученням жінок до суспільного виробництва, не були вирішені. Глибокий слід в ментальності українського народу залишили соціально-демографічні катастрофи та війни, через які пройшло українське суспільство у 1930–1940-і роки, що деформувало не тільки статеву-вікову структуру населення, а й ієрархію життєвих цінностей, місце в них шлюбу і батьківства [6, с. 362–364].

Досягнення гендерної рівності у сфері праці, освіти, що, безумовно, мали місце, не супроводжувались змінами у сімейних стосунках – розподіл обов'язків і система лідерства у сім'ї залишались традиційними. Саме тому вже у 1950-х роках, незважаючи на законодавчі обмеження, кількість розлучень в Україні почала повільно зростати, але після значного спрощення процедури розлучення у 1965 р. (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1965 р. «Про деякі зміни порядку розгляду в судах справ про розірвання шлюбу») відбувся «стрибок» показників розлучуваності населення: у 1965 р. було зареєстровано 77781 розлучень (1,7‰), а у 1966 р. – 140877 (3,1‰), тобто майже вдвічі більше (рис. 1). У наступні роки простежувалась чітка тенденція до зростання рівня розлучуваності, хоча в окремі роки і було деяке її зниження.

У 1970–1980-х роках рівень розлучуваності населення України був одним із найвищих у Європі. У цей період, за даними Л. Чуйко, ініціаторами розлучення у більшості випадків були дружини, а причинами розірвання шлюбу найчастіше було зловживання чоловіка алкоголем і, на другому місці, – несумісність характерів [7, с. 139–170]. Щодо розподілу розлучень за тривалістю розірваних шлюбів, то простежувалась тенденція до зростання кількості розлучень з невеликою тривалістю шлюбу – до 5 років, що можна пояснити значним поширенням на той час ранніх

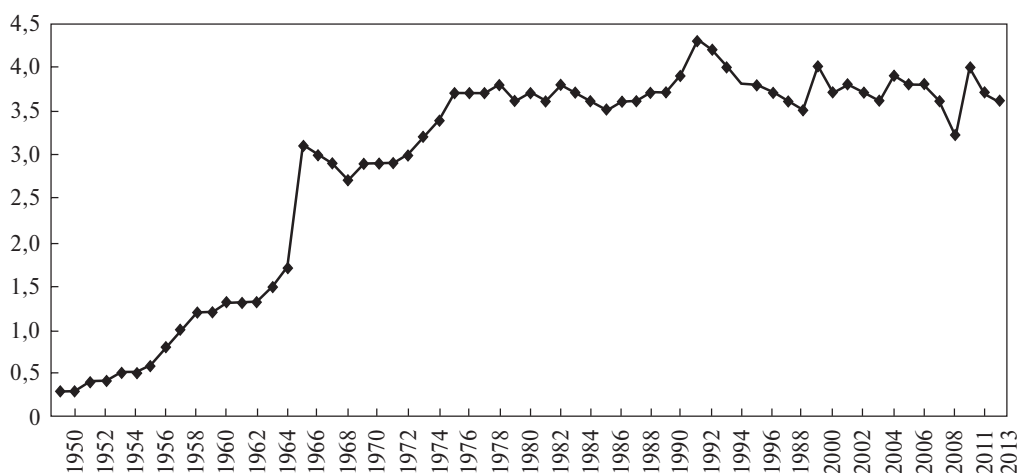

Рис. 1. Кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення в Україні у 1950–2013 рр.

Джерело: дані Держстату України.

шлюбів, в яких досить часто молоді люди ще не були достатньо соціально зрілими для подружнього життя. Також зростала питома вага розірваних шлюбів з тривалістю понад 20 років (табл. 1).

Із набуттям Україною незалежності та зміною соціально-економічної моделі організації соціуму умови життєдіяльності української сім'ї якісно змінилися; були створені умови для її модернізації на основі постіндустріальних принципів розвитку (принципів другого демографічного переходу), у тому числі деформалізації норм і правил, їх плуралізації. Разом з тим країна успадкувала профіль шлюбно-сімейних процесів, що склався у попередні роки, і це значною мірою вплинуло на розвиток української сім'ї.

Україна залишається у групі країн Європи з найвищими показниками розлучуваності населення, вищий її рівень реєструється лише у Росії, схожі показники у Білорусі та Молдові. Однак слід зазначити, що високі показники розлучуваності українського населення є певною мірою наслідком високого рівня шлюбності, що треба враховувати в першу чергу при здійсненні міжнародних порівнянь. За показником несталості шлюбу (співвідношення кількості зареєстрованих шлюбів і розлучень) Україна перебуває на середньоевропейському рівні.

У перше десятиліття незалежності України – у 1990-ті роки – рівень розлучуваності підвищився, сягнувши пікових значень у 1992–1993 рр. (4,2–4,3%), що було обумовлено загостренням проблем сім'ї, дезадаптацією населення в умовах гострої трансформаційної кризи. У наступні роки спостерігалась тенденція до зменшення кількості розлучень, хоча і з певними річними коливаннями: після підвищення показників у 2000 році у 2001–2004 роках вони знизились, у 2005 р. загальний коефіцієнт розлучуваності знову підвищився і становив 3,9%, у 2006 і 2007 рр. – 3,8%, у 2008 р. – 3,6%, 2009 р. – 3,2%, і це найнижче його значення з 1975 року. В цілому тренд змін загального коефіцієнта розлучуваності демонструє позитивну тенденцію до зниження.

З середини 2010 року процедура реєстрації розлучень була змінена відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 р. № 2398-VI, тому коректних даних за цей рік ми не маємо. У 2011 р. кількість розлучень збільшилась, у тому числі у розрахунку на 1000 населення, до 4,0% (що частково може бути обумовлено оформленням розлучень, що відбулись у попередньому році), у 2012 р. – 3,7%, 2013 р. – 3,6%.

Таблиця 1. Розподіл розлучень за тривалістю розірваних шлюбів в Україні у 1965–1989 рр., %

Тривалість шлюбів	1965	1970	1975	1980	1985	1989
До 1	1,4	3,8	5,1	3,9	2,6	4,5
1 – 4	26,8	28,8	32,3	33,4	33,9	33,2
5 – 9	36,3	26,9	26,6	27,3	28,2	25,9
10 – 19	29,4	30,2	24,4	21,8	23,4	24,0
20 і більше	6,0	10,0	11,5	13,6	11,9	12,4
Невідомо	0,1	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: дані ЦСУ УРСР.

Загальний коефіцієнт розлучуваності дає лише поверхову, найбільш загальну характеристику цього процесу, оскільки не враховує шлюбний склад населення. Найбільш інформативним є спеціальний коефіцієнт розлучуваності, що розраховується на матеріалах перепису населення як зіставлення кількості розлучень, зареєстрованих у роках, що межують з переписом, з кількістю населення, яке перебуває у шлюбі. За нашими розрахунками, за міжпереписний період 1979–1989 рр. рівень розлучуваності стабілізувався і навіть дещо знизився, а за період 1989–2001 рр. (фактично перше десятиріччя незалежності, роки гострої кризи) – підвищився. Крім того, матеріали перепису 2001 р. дають можливість більш точних розрахунків, оскільки є дані щодо кількості осіб, які перебувають у зареєстрованому і незареєстрованому шлюбі (табл. 2).

Для оцінки рівня розлучуваності використовують також такі показники: сумарний коефіцієнт розлучуваності TDR (кількість розлучень на одного чоловіка і одну жінку умовного покоління) та індекс розлучуваності – співвідношення сумарних коефіцієнтів розлучуваності та шлюбності. Їх динаміка відображена на рис. 2 і рис. 3, з яких видно, що інтенсивність розлучуваності населення України має тенденцію до зниження. Значні коливання індексу розлучуваності обумовлені традиційним зниженням рівня шлюбності у високосний рік.

Поступове зниження рівня розлучуваності обумовлено комплексом факторів. Найвагоміший з них – це поширення в Україні незареєстрованого шлюбного партнерства, яке у більшості випадків є випробувальним етапом у стосунках і дає можливість перевірити, наскільки партнери можуть створити сім'ю [8, с. 36–38; 48–50].

Таблиця 2. Спеціальні коефіцієнти розлучуваності населення України на момент переписів 1979, 1989 і 2001 рр.

Особисті Коефіцієнти	1979	1989	2001	2001 (зареєстровані шлюби)
Перебувають у шлюбі, осіб:				
чоловіки	12488742	13175846	11782847	10959186
жінки	12571709	13271515	11903222	11067012
Спеціальні коефіцієнти розлучуваності, ‰				
чоловіки	14,9	14,4	15,5	16,6
жінки	14,8	14,3	15,3	16,5

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

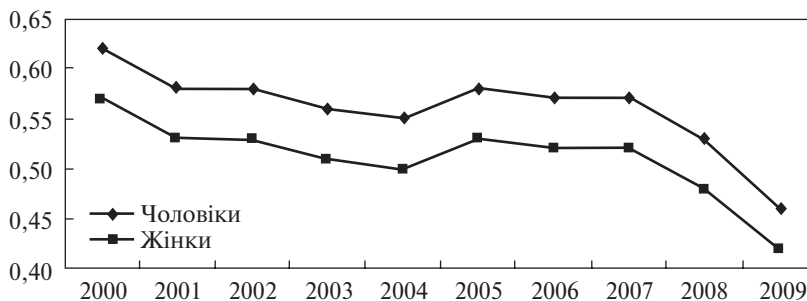

Рис. 2. Сумарний коефіцієнт розлучуваності в Україні у 2000–2009 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

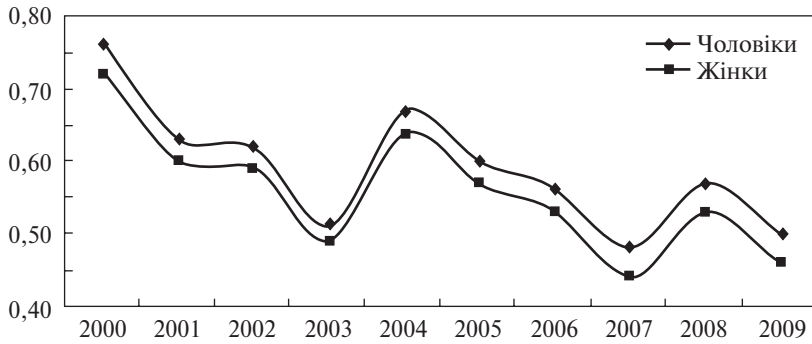

Рис. 3. Індекс розлучуваності в Україні у 2000–2009 рр.

Джерело: авторські розрахунки за даними Держстату України.

На жаль, немає можливості розрахувати сумарний коефіцієнт розлучуваності й індекс розлучуваності після 2009 р. через відсутність повної інформації щодо характеристик шлюбів, які розпались. За існуючою з 2010 р. практикою реєстрації розлучень та збору статистичної інформації щодо них, дані надають органи державної реєстрації актів цивільного стану і судова система України відповідно до місця оформлення розлучення. Однак якщо органи державної реєстрації надають інформацію щодо віку, тривалості шлюбу, громадянства, наявності дітей у осіб, які розлучаються (форми статистичної звітності Р-1 – Р-5), то судова система – тільки щодо загальної кількості розлучень. Питання про можливість одержання даних щодо шлюбів, що розриваються через суд, поки не вирішено. Слід зазначити, що, відповідно до Сімейного кодексу України, у судах відбуваються розлучення за наявності у сім'ї дітей і при майнових суперечках подружжя, тобто більшість розлучень (наприклад, у 2012 р. 70,4% всіх розлучень).

Важливим є аналіз розподілу розлучень за тривалістю шлюбів, що розпались, та наявністю у подружжя дітей, однак його можна зробити лише до 2010 р. За наявними даними, ми можемо стверджувати, що в Україні високою є вірогідність розпаду шлюбу на всіх його етапах. Більше половини розлучень припадає на шлюби тривалістю від 1 року до 15 років, тобто саме на той період, коли в сім'ї виховують неповнолітніх дітей. Разом з тим значна частка розлучень – це розпад шлюбів, в яких пара прожила разом понад 15 років; та і за такої значної тривалості шлюбу ймовірність розлучення є досить високою (табл. 3).

Розпад шлюбу не тільки негативно впливає на шлюбну й дітородну ситуацію у країні, поширюючи безшлюбність і самотність, він погіршує морально-психологічний клімат, оскільки особа, яка пережила розлучення, у більшості випадків проходить через важку психологічну кризу [9, с. 104–105]. У розлучених осіб вище ризик передчасної смерті порівняно з тими, хто перебуває у шлюбі [12]. Головною причиною розлучення на думку осіб, шлюб яких розпався, є напруження у морально-психологічних, емоційних стосунках подружжя (конфлікт інтересів, відчуженість у сімейних стосунках), і це напруження посилює невирішеність матеріальних і житлових проблем. Крім того, однією з поширених причин розлучення залишається асоціальна поведінка одного з партнерів, як правило – алкоголізм чоловіка (рис. 4).

Найбільшу проблему становить розпад сім'ї, у якій проживають неповнолітні діти, адже відбувається руйнація того природного осередку розвитку дитини, якою є повна сім'я з матір'ю та батьком. У більшості шлюбних пар, які розпадаються, є

спільні діти (табл. 3), і, відповідно, кожен рік тисячі дітей переживають розлучення батьків: у 2009 році (останній рік щодо якого є дані форми Р-5 у повному обсязі) це 96,9 тис. дітей.

Хоча є думка, що у розвиненому суспільстві, за наявності високого рівня життя та активної соціальної політики держави, склад сім'ї мінімально впливає на розвиток дитини (таку думку стосовно Швеції висловив Пол Кругман), однак численні дослідження свідчать про наявність підвищеного ризику для дітей, батьки яких розлучились. Прикладом є досить відоме дослідження молоді у Швеції, за даними якого емоційно-психологічний стан молодих людей, які пережили в дитинстві розлучення батьків, є гіршим, ніж у їх ровесників, серед них більш поширені депресія, психологічна нестабільність тощо [10]. В умовах України ці ризики посилюються через низький рівень добробуту населення, невирішеність багатьох соціально-економічних проблем, слабкий соціальний захист сімей з дітьми.

Таблиця 3. Розподіл розлучень за тривалістю шлюбу та за кількістю спільних дітей в Україні у 2000–2009 рр., %

Рік	Відсоток розлучень у їх загальній кількості							
	за тривалістю припинених шлюбів, років					з відповідною кількістю спільних дітей подружжя		
	до 1 року	1–4	5–9	10–19	20 і більше	без дітей	одна дитина	дві і більше
2000	3,2	23,4	26,9	29,3	17,2	41,5	44,9	13,6
2002	2,8	23,2	26,8	31,0	16,2	39,8	46,5	13,7
2003	2,7	23,3	26,1	31,2	16,7	39,6	47,0	13,4
2004	3,1	23,4	25,0	31,1	17,4	41,6	45,7	12,7
2005	2,6	24,4	24,8	31,5	16,7	40,3	47,5	12,2
2006	3,0	24,7	24,0	31,2	17,1	41,4	47,2	11,4
2007	3,2	25,7	23,6	29,8	17,7	42,7	46,7	10,6
2008	3,8	27,3	23,5	28,1	17,3	44,1	45,4	10,5
2009	3,2	30,3	24,0	26,1	16,4	45,1	44,8	10,1

Джерело: розрахунки за даними Держстату України.

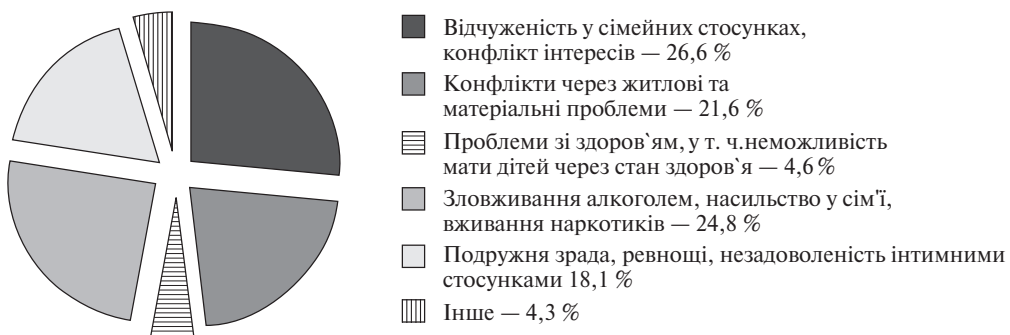

Рис. 4. Розподіл осіб за основними причинами розпаду їх шлюбу, %

Джерело: дані вибіркового соціально-демографічного дослідження «Сім'я і діти» (Україна, 2008 р.)

Нестабільність шлюбних відносин – фактор, що сприяє зниженню народжуваності: при розпаді шлюбу невеликої тривалості подружжя «не встигає» реалізувати свої дітородні плани. Ймовірність розлучення є причиною відмови від народжень, які планувались; в умовах загальної нестабільності шлюбних відносин подружні пари виявляють певну обережність у своїх дітородних прагненнях, особливо це стосується жінок. Результати вибіркового дослідження засвідчують, що дітородні установки сім'ї залежать від міцності й гармонійності відносин, які склались між шлюбними партнерами: дітородні плани чоловіків і жінок, які задоволені своїм шлюбом і ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, у кого з'являлось бажання розлучитись [11, с. 178–180]. Компенсатором зниження народжуваності внаслідок розпаду шлюбу є повторна шлюбність, оскільки вступ до нового шлюбу збільшує вірогідність новонародження, особливо якщо у чоловіка чи жінки не було раніше дітей. Однак повторна шлюбність лише частково компенсує втрачені дітородні можливості сім'ї внаслідок високої ймовірності розлучення подружжя.

На нашу думку, нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності населення є найбільш складною соціально-демографічною проблемою стосовно розвитку сім'ї. Держава як інститут, що представляє інтереси суспільства, має знайти шляхи мінімізації протиріччя між сучасною формою шлюбних відносин (нестійкість шлюбу, плюралізація його форм) і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, оскільки природним осередком розвитку дитини є повна сім'я, в якій її утримують і виховують мати і батько, що дає можливість засвоїти моделі поведінки відповідно до своєї статі. Методи цієї політики мають бути гнучкими і виваженими, адже примітивна заборона – ускладнення процедури, підвищення державного мита тощо – не є ефективною стосовно проблем у особистому житті, особливо у сучасному світі з його тенденціями до індивідуальної свободи і деформалізації правил і норм. Треба визнати, що неможливо протидіяти розпаду певної частини шлюбів: це випадки, коли шлюб розпадається через бажання взяти шлюб з новим партнером, або погляди на життя партнерів стали діаметрально протилежними; чи причиною розлучення є алкоголізм, насилля у сім'ї, а в цьому випадку розрив шлюбу є позитивним варіантом для жінки і дітей, оскільки конфліктне, напружене сімейне середовище негативно впливає на їх розвиток. Зменшити кількість таких розлучень можливо лише за загального соціального оздоровлення суспільства, ефективної протидії алкоголізму, наркоманії, сімейному насиллю.

Разом з тим є певна кількість розлучень, яким можна було б запобігти, надавши подружжю своєчасну психологічну допомогу, і про це свідчать непоодинокі випадки «повернення» до шлюбних стосунків пар, які розлучились. Поширення практики консультування сімейними психологами, психоаналітиками, розширення кола користувачів їх послуг й поступове формування у населення культури користування цими послугами є вимогою сьогодення. Можливо, слід ввести у практику обов'язкове консультування у цих спеціалістів осіб, які вирішили розлучитись. При розлученні шлюбної пари, яка має спільних дітей, можливо використовувати режим окремого проживання як етап у процедурі розлучення, адже ст. 119 Сімейного кодексу України передбачає можливість встановлення режиму окремого проживання подружжя за заявою одного з них. Такий режим використовують у ряді країн – Німеччині, Швейцарії та інших – як етап у процедурі розлучення.

Вирішення житлової проблеми також є важливим, оскільки наявність окремого комфортного житла сприяє створенню позитивного мікроклімату у сім'ї, а конфлікти через житлові й матеріальні проблеми доволі часто є однією з причин розпаду шлюбу (рис. 4).

Держава повинна подбати про гідні умови життєдіяльності дітей, батьки яких розлучились, у тому числі шляхом регулювання відносин по їх матеріальному утриманню. В Україні діє мінімальний стандарт розміру аліментів – не менше 30% прожиткового мінімуму на одну дитину відповідного віку, і якщо дитина не одержує цієї суми, то її компенсує державна допомога. Логічно підняти розмір цього стандарту до 50% прожиткового мінімуму, що не тільки забезпечить більш справедливий розподіл обов'язків з утримання дитини між матір'ю та батьком, а і сприятиме зменшенню ризику бідності для цієї категорії дітей.

В умовах нестабільності шлюбу та зростання рівня повторної шлюбності необхідно не тільки пропагувати більш відповідальне ставлення до шлюбу й батьківства, а й підвищувати культуру міжособистісних стосунків, формувати відповідальне ставлення до батьківських обов'язків обох колишніх партнерів після розпаду шлюбу. В Україні відсутня традиція постійної участі батька, який проживає у іншій сім'ї окремо від дітей, у їх вихованні, що є наслідком застарілих стереотипів щодо гендерного розподілу обов'язків по вихованню дітей у сім'ї. Як правило, жінки, з якими проживають діти, скаржаться на неухвагу колишніх чоловіків, а чоловіки – на перешкоджання у спілкуванні й участі у житті дітей [13, с. 153–154]. Необхідна модернізація моделі поведінки обох батьків у випадку розлучення, повторного шлюбу з метою мінімізації ризиків погіршення умов розвитку дітей. Вирішення цієї проблеми лежить у морально-етичній сфері, потребує духовної та моральної зрілості суспільства, певної трансформації системи життєвих цінностей і місця в ній дитини.

Висновки. Поширення розлучень є однією з основних характеристик матримоніальної поведінки населення більшості розвинутих країн сучасного світу. Це є наслідком модернізації соціального й економічного життя сучасного суспільства на принципах свободи особистості, емансипації, секуляризації, гендерної рівності, соціальної захищеності в умовах сучасного режиму відтворення населення – низької народжуваності й зростаючої тривалості життя. Слід визнати наявність певного протиріччя між сучасною нестійкістю шлюбу і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, негативний вплив яких найбільш відчутний у країнах з низькою економічною та соціальною захищеністю населення, до яких належить і Україна. Мінімізувати ці наслідки можливо шляхом зміни сучасної моделі поведінки батьків при розлученні, їх свідомого ставлення до виконання батьківських обов'язків (своїх і партнера) після розірвання шлюбу. Разом з тим потрібно подальше вдосконалення державного регулювання відносин з утримання і виховання дітей, батьки яких розлучились, з метою створення комфортних умов для їх життєдіяльності й розвитку.

Подальше вивчення всіх аспектів розлучуваності населення є актуальним, однак воно неможливе без повного обсягу статистичної інформації про цей процес, і передовсім відновлення статистичної звітності щодо характеристик шлюбних пар, які розлучаються через суд. У міжпереписний період необхідні вибіркові демографічні дослідження, що нададуть додаткову інформацію про цей складний і суперечливий процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демографическая модернизация России, 1900–2000 / Под ред. А. Вишневого. – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
2. *Голод С.И.* Семья и брак: историко-социологический анализ. – Санкт-Петербург: ТО ТК «Петрополис», 1998. – 272 с.

3. *Кравець О.М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. – К.: Наук. думка, 1966. – 198 с.
4. О правах и обязанностях семейственных // Полный свод законов Российской империи в 2-х книгах. Под ред. А.А. Добровольского. Книга 2. Тома IX–XVI. – Том X, книга I. – С-Петербург: Издание ЗАКОНОВЪДЪНІЕ, 1911. – С. 756–770.
5. *Корчак-Чепурковский Ю.А.* Браки и разводы на Украине в 1925 г. // Избранные демографические исследования. – М.: Статистика, 1970. – С. 112–124.
6. *Слюсар Л.І.* Наслідки соціальних катастроф для української сім'ї // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: 2013. – С. 359–364.
7. *Чуйко Л.В.* Браки и разводы. – М.: Статистика, 1975. – 175 с.
8. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічний аспект. Колективна монограф. – К.: ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.
9. Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні : Колективна монограф. – К.: АДЕФ–Україна, 2008. – 256 с.
10. *Gähler M., & Garriga A.* Has the association between parental divorce and young adults' psychological problems changed over time? Evidence from Sweden, 1968–2000. – *Journal of Family Issues*. – 34 (6), 784–808. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jfi.sagepub.com/content/34/6/784.short>
11. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів : Колективна монограф. – К.: АДЕФ–Україна, 2008. – 288 с.
12. *David A. Sbarra, Rita W. Law and Robert M. Portley,* «Divorce and Death: A Meta-Analysis and Research Agenda for Clinical, Social, and Health Psychology» // *Perspectives on Psychological Science* 6.5 [September 2011]: P. 454–474.
13. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку : Колективна монограф. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
14. *Синельников А.Б.* Развод – революция в семье // *Вестник Московского университета*, сер.18. – 2010. – №2. – С. 130–146.

REFERENCES

1. Vishnevskiy, A. (Ed.) *Demograficheskaja modernizacija Rossii, 1900-2000 [Demographic Modernization of Russia, 1900-2000]*. (2006). Moskva. Novoe izdatel'stvo [in Russian].
2. Golod, S. I. (1998). *Sem'ja i brak: istoriko-sociologicheskij analiz [Family and marriage: historical and sociological analysis]*. Sankt-Peterburg: TO TK «Petropolis» [in Russian].
3. Kravets', O. M. (1966). *Simeynnyu pobut i zvychayi ukrajyns'koho narodu [Family life and customs of Ukrainian people]*. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Dobrovolskiy, A. A. (Ed). (1911). *O pravah i obyazannostyah semeystvennyih. Polnyiy svod zakonov Rossiyskoy imperii [The Rights and Obligations of nepotism. Full set of laws of the Russian Empire]*. (Vols.1-2). S-Peterburg: Izd-nie Zakonovъdъnie [in Russian].
5. Korchak-Chepurkovskij, Ju. A. (1970). *Braki i razvody na Ukraine v 1925 g. Izbrannye demograficheskie issledovanija [Marriages and divorces in the Ukraine in 1925. Selected demographic studies]*. M.: Statistika [in Russian].
6. Slyusar, L.I. (2013). Naslidky sotsial'nykh katastrof dlya ukrajyns'koyi sim'yi. Holod v Ukrayini u pershiy polovyni XX stolittya: prychny ta naslidky. [The consequences of social disasters for family. Ukrainian Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences]. *Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi – Materials of the International Conference*. Kiyv [in Ukrainian].
7. Chujko, L. V. (1975). *Braki i razvody. [Marriages and divorces]*. M.: Statistika [in Russian].
8. *Molod' ta molodizhna polityka v Ukrayini: sotsial'no-demohrafichnyy aspekt. [Youth and youth policy in Ukraine: social-demographic aspect]*. (2010). Kolektyvna monohrafiya. K: IDSD im. M. V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
9. *Shlyub, sim'ya ta ditorodni oriyentatsiyi v Ukrayini [Marriage, family and childbearing orientation in Ukraine]*. (2008). Kolektyvna monohrafiya. K.: ADEF – Ukrayina [in Ukrainian].
10. Gähler, M., & Garriga, A. (2013). Has the association between parental divorce and young adults' psychological problems changed over time? Evidence from Sweden, 1968–2000. *Journal of Family Issues*, 34 (6), 784–808 [in English].

11. *Naseennya Ukrainy. Narodzhuvanist' v Ukraini u konteksti suspil'no-transformatsiynykh protsesiv. [The population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social and transformation processes].* (2008). Kolektyvna monohrafiya. K.: ADEF – Ukraina [in Ukrainian].
12. Sbarra, D., Law, R., and Portley, R. (2011). *Divorce and Death: A Meta-Analysis and Research Agenda for Clinical, Social, and Health Psychology.* Perspectives on Psychological Science 6.5 [in English].
13. *Sim'ya ta simeyni vidnosyny v Ukraini: suchasnyy stan i tendentsiyi rozvytku. [Family and Family Relations in Ukraine: current state and trends].* (2009). Kolektyvna monohrafiya. K.: TOV «Osnova-Prynt» [in Ukrainian].
14. Sinel'nikov, A.B. *Razvod – revoljucija v sem'e [Divorce – a revolution in family].* (2010). *Vesnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow University, 18, Vol.2, 130-146.*

Стаття надійшла до редакції журналу 20.06.2014